

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№126
(19011)

2017 чылдың
октябрь 26
четверг

Хүннүн үнери — 07:23
Ажары — 17:03
Хүн дурту — 09:40

Садар өртээ хостуг 12+

Ажар? Каяа? Чүү?

ДУУН

КАДЫК АМЫДЫРАЛ ДЭЭШ

Кызылдың мэриясының культу-
ра, спорт болгаш аныктар
политикасының талазы-биле
департаментинин деткимчези-
не хоорайның ортумак болгаш
эди өөредилге черлеринин
оргулдарының аразында на-
сжал хүреш маргылдаазы бо-
лада Тудуг техникумунун спорт
лынга эрткен.
Маргылдаага 10 команда
ышкен. Түннелинде команда-
ны биле 1-ги черни Кызылдың
шкы колледжи, 2-ги, 3-кү чер-
ни ТКУ-нун инженер-техник-
факультеди биле Кызылдың
экономика болгаш эрге-хоойлу
институту үлешкен.

БӨГҮН

МӨӨРЕЙНИ ЧАРЛААН

ниити-российжи улусчу
фронтунун аныктар организа-
ция «Эссе» болгаш «Креа-
тив» деп номинациялардан
күстүнган «Чуртувустун келир-
и көрүп тур мен» деп чаа
мөрейни чарлаан. Аңаа 35
медир назылыг аныак кижилер
күржип болур.

«Эссе» номинацияга мөө-
рейни киржикчилери чоокку
руеде азы 15-20 чылдар
инде хөй-ниити болгаш
не институттарының сай-
лыг, экономикада болгаш
ал адырда сайзыралдың
түлүктүшкүлүгүн апаргы
чаа модель-хевирлерни
көрүп турарының дуга-
а чогадыкчы бодалдарын
мел хевирге кириер. Амгы
амыдыралчы чидиг айты-
рынын шийтпирлеп турар чаа
идеяларны бири-
гиде үнелеп көөр.

«Креатив» номинацияга чоок-
ку үеиниң ниитилели кайы
сайзырай берген турарын
дыкчы езу-биле көргүзөр.
Чугааларны, шүлүктөрнү,
да тырттырган кино-чурук-
тар, коллаж-чуруктарны, фо-
тографтарны мөөрейге кири-
ер. Ажылдарны ноябрь
медир хүлээп алыр.

ДААРТА

СТИВАЛЬ БОЛУР

Кызылдың Хову-Аксын-
ябрь 28-те болур «Джаз-
н-2017» мөөрей-фестива-
лы чаңгыс чер-чурттуг-
уясты чалап турар. Фес-
тивалдың түңнел концертинге
Чазаның үрер хөгжүм-
дери, «Уруглар үнү» бүгү-
нү телеконкурстун кир-
и Ай-кыс Кыргыс, рес-
публичаның болгаш Моолдун
омдан келген аныак хорео-
граф, хөгжүмчүлөр киржир.

Ниити-российжи Улус-
чу Фронтунун (ОНФ-тиң)
Төп штавының кежигүнү,
бажыңнар ээлеринин эр-
гелерин камгалаар тала-
зы-биле «Бистиң бажың»
регионалдыг хөй-ниити
шимчээшкениниң даргазы,
Улусчу фронтунун «Хүн
бүрүнүн амыдыралының
шынары» бөлүүнүн экс-
перти Светлана Калинина
ажылчын сургакчылааш-
кын-биле Тывага келгеш
барган.

Бистиң республикага кээр
мурнунда ол дыка хөй субъек-
тилерге барып четкен, Тыва ооң
57-ги региону болган. Светлана
Калинина улуг-хүнде келген
дораан-на, «Таарымчалыг хоо-
рай хүрээлеңи» болгаш «Биче
хоорайларның парктары» деп
төлөвилелдерниң күүселдези-
биле танышкан.

Аныктар сесерлинде хөй-
ниити чыгыр девискээрни ком-
плекстиг чаагайжыткан ажил-
дарга ол таарзынган: «Тывада
спорт, күш-культура болгаш
амыдыралдың кадык омур-хе-
вирин суртаалдаан угланыш-
кын эскертингир-дир. Ол кончук
эки! Ынчалза-даа кылып турар
ажылдарның шынарынга хамаа-
рыштыр хүлээникчи организа-
цияларга шыңгыы контролду
тургузары чугула. Тренажер
зоназын тургузарында гранты-
ларны ойнап ап, билдингир даш
чонукчуларының кылган биче
скульптураларын тургузарында
бюджеттен дашкаар ашалан-
дырышкынны, уруглар ойнаар
шөлдү белекке берген Москва
облазының губернатору Андрей
Воробьев ышкыш деткиччилерни
хаара тутканы мактаксанчыг-
дыр» — деп, ол чугаалаан.

Аалчы ол-ла хүн хоорайның
баштыңы Дина Оюн болгаш
ТР-ниң тудуг сайыдының бири
оралакчызы Тамара Авыда-би-
ле кады чадаг-терге хөлезилеп
алгаш, чаагайжыдылганың өске
объектизи — эрткен чылдың дур-
гузунда 2 км 700 метрге шөйлү
берген, кыдыгыларын камгалап
чагыжыгаштарны тургускан, чы-
рык-биле хандыттыган чадаг-
терге оруун хынап чорупканнар.

Оон улаштыр эксперт Кызыл
партизаннар кудумчузунун 41
дугаарлыг бажыңын хынап тура,

Светлана Калинина таныжылга үезинде.

капитал септелге болгаш «Таа-
рымчалыг хоорай хүрээлеңи»
деп ийи аңгы программаны кат-
тыштырып тургаш, ажилдарның
кызыгаарын таптыг тодарадып
ажылдаваанын эскерген: баш-
карыкчы компаниялар капитал
септелгениң чорудуу дээш кон-
трольдаар уjurлуг хүлээлгезин
күүсетпейн турар болган.

Светлана Калинина Кочетов-
тун 95 дугаарлыг бажыңының
девискээринге база четкен.
Өреге байырлалын чарлааш,
бажыңының девискээрин бот-
тары-ла аштап арыглаан, арга-
арыг ажил-агый черинден пөш,
хады, хадыңчижектиг ыштарны
садып алгаш, тарып олуртуп
алган чурттакчыларның ажил-
иши туружун ол магадаан.

«Таарымчалыг хоорай хүрээ-
леңи» төлөвилелдин ажил-
чорудулгазында Кочетовтун 95
дугаарлыг бажыңының мурнунда
хөй-ле чүүлдер кылдынган: эрги
теректерни одура хирээлээн,
асфальт шывыгны чаткан, ма-
шиналар турар черни кылган,
сандайларны тургускан, бок
төгер контейнерлерни өскээр
көжүргөн, уруглар ойнаар шөлдү

Чарттынган бажың чоогунун девискээри.

херимнээр болгаш чырык кожар
ажылдар дооступ турар.

Национал паркта кылдын-
ган ажилдарга эксперт таар-
зынган. Ында кылдынып турар
ажылдарның база өске-даа
немей кылып уjurлуг ажил-
дарның дугайында парктың
директорунун хүлээлгезин
күүседип турар Михаил Табаев
таныштырган. «Тывада аныак-
тарга, аныак удуртукчуларга
бүзүрөп, оларны деткип турары

өөрүнчүг-дүр. Аныктар аажок
шудургу, бот-идепкейжи болгай.
Ол чүүл аажок чугула» — деп,
аалчы демдеглээн.

Правобережная кудумчузу-
нда болгаш Чүлдүм 42 бажыңның
чанында шөлчүгештерде «Таа-
рымчалыг хоорай хүрээлеңи»
төлөвилелге дүүштүр кылып
ужурлуг ажилдар ам-даа эгеле-
вээн болган.

(Уланчызы 2-ги арында). ➔

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

«Шын» солуннун 2018 чылдың чагыдылгазы Тываның
бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчан-
гаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың
ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту,
бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

ПОЧТА ТАВАРЫШТЫР

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	166,94	500,82	1001,64
31730 — организацияларга	176,94	530,82	1061,64

Чагыдылга-2018

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

Индекс	1 айда	3 айда	6 айда
11530 — хуу кижилерге	96,00	288,00	576,00
31730 — организацияларга	120,00	360,00	720,00

**Хүндүлүг чонувус! «Шын»
солунну үезинде чагыдып
номчуңар!**

ЭКСПЕРТТИҢ ҮНЭЛЕНИ

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

Профвизилелдер бажыңга бажың ээлериңиң эштежилгелериңиң (ТСЖ) болгаш башкарыкчы компанияларның киржилге-биле эрткен хуралга Светлана Калинина элээн каш шүгүмчүлелдиг сагындырылганы кылган: «Кыска үе дургузунда Кызылга чоруткан хайгааралдарым түңнели чүл дээрге, шупту башкарыкчы компаниялар чурттакчыларга хамаарыштыр ынакшыл, хүндүткел чок ажилдап турар дээрзин көргүстү. Чурттуң кайы-даа регионунда чурттакчыларга мындыг тоомча чок хамаарылга чок-тур ийин, шупту башкарыкчы компаниялар чурттакчыларның дадывырларының дузазы-биле чурттап турар дээрзин эки билирлер, ынчангаш подъездилерде септелгелериңи, одалга сезонунга билеткелди элчег аайы-биле кылып турар.

Чурттакчыларның хуралга үндүргөн шийтири чокта башкарыкчы компанияларның подвалдарны улуска бээр, подъезд иштинге кабель чорудар кылдыр коммуникация компанияларына чөпшээрээр эргези чок. Ол дээрге чүгле чурттакчыларның эргезинде. Акша чылдазы, ооң чарыгдалы дээш, черле ниитизи-биле көпөөк бүрүзүнүң отчеду көскү болур ужурлуг!».

Улусчу фронтунуң эксперти Светлана Калинина Тываның чараш бойдузунга, культуразына дыка-ла таарзынып турарын чугаалаан: «Чер-чуртунуң, чоннуң онзагай талаларын кадагалап арттырган регионнар хөй эвес. А Тывада чоннуң езулуг дириг үндезин езу-чаңчылдарын көрүп тур мен. Ол чүүл Россияның бо регионунга онза хамаарылгалыг болурунче кыйгырып турар-дыр!».

Тываның Баштыңының парлалга албаны.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Эрзин кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазының албан-дужаалындан болгаш кежигүн хүлээлгезинден хостаарының дугайында

2017 чылдың октябрь 23 № 13/66-7 Кызыл хоорай

Эрзин кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазы, комиссияның составына ажилдап турар чериниң аайы-биле депшиткен Семен Иванович Сотнамның билдиришкенин сайгарып көргөш, «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга, 29 чүүлүнүң 6 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

Эрзин кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазын томуйлаарының дугайында
2017 чылдың октябрь 23 №13/67-7

Эрзин кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазына томуйлаар кордакчы талазы-биле саналды өөренип көргөш, 2002 чылдың июнь 12-де «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгулда эргелериниң болгаш референдумга киржир эргезиниң кол-кол магадылалдарының дугайында» №67-ФХ Федералдыг хоойлунуң 28 чүүлүнүң 7 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. Эрзин кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының дарга-

Семен Иванович Сотнамның, 1964 чылда төрүттүнген, Эрзин кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының даргазының албан-дужаалындан болгаш бадылаар эргелиг кежигүн хүлээлгезинден хостаар.

2. Бо доктаалды республиканың «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының даргазының оралакчызы

Э.Л. ДЕЖИТМАА.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары М.Ш. САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Эрзин кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүң бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде доозулганы-биле Россияның Күрүне Думазына депутаттар мандаттарының хуваалдазына кириштирген кандидаттар даңзызын депшиткен политиктиг партияларга, Тыва Республиканың Дээди Хуралына (парламентизинге), хөй-ниити каттыжышкыннарына, Эрзин кожууннуң Төлээлекчилер хуралына, ажилдап, албан хаап, өөренип, чурттап турар чериниң аайы-биле соңгукчуларга Эрзин кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составының (бадылаар эргелиг бир кежигүн) кезиин четчелеп тургузарының талазы-биле саналдарны хүлээп ал эгелээниниң дугайында Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы дыңнадып тур.

Эрзин кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составына саналдарны бо дыңнадыгны парлаан хүнден эгелеп үжөн хонуктун дургузунда дараазында адреске кирип болур: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 18, Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы (каб. 210, тел. (39422) 2-10-09).

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязы.

РФ-тиң каайлы ажилдакчызының хүнүн таварыш

Россия Федерациязының каайлы ажилдакчызының хүнүнде каайлы албанының полковниги, Тываның каайлы албанының удуртукчузу Игорь Качеев-биле ужуражып, республиканың каайлы албанының ажил-чорудулгазының дугайында сонургаан бис.

– Октябрь 25 Россияның каайлы ажилдакчызының хүнү болгай. Профессионал байырларыңар-биле Силерге болгаш силерниң удуртуп турарыңар албанының ажилдакчыларыңа байыр чедирип, ажылыңарга чедишкinnerни күзеп каарын чөпшээрер көрүңер, Игорь Михайлович.

– Четтирдивис.

– Тывада силер чаа удуртукчу ажилдакчы болгай силер. Каайлы албаныңа ажилдап чорааныңар-биле «Шынның» номчукчуларын таныштырып көрүңер.

– Мээң ук-төрелимде ийги салгалдың каайлы ажилдакчызы мен. Ачам Михаил Афанасьевич Качеев хөй чылдарда каайлы албаныңа ажилдап чораан, 1997 чылга чедир. Ынчангаш каайлы албанының ажылы-биле бичиимден-не таныш болгаш, каайлы ажилдакчызы болурун күзеп чораан мен. Сахалинге кызыгаар шеринге албан-хүлээлгем эрттирген соонда, институтту дооскаш, Приморье крайда Хасан каайлы постунуң инспекторунга 1987 чылда ажилдай берген мен. Оон мени Даг-Алтайда Ташантин каайлы постузуңуң начальниги кылдыр шийчиткен. Даг-Алтайның каайлы албанының начальнигинге, Барыын-Сибирь каайлы эргелелиниң килдис начальнигинге, ооң соонда база катап Даг-Алтайга эглип келгеш, каайлы албаныңа удуртукчу албан-дужаалдарга ажилдап чордум. Ташантин каайлы постузуңуң начальниги албан-дужаалдан Тываның каайлы албанының начальнигинге ажилдап келгеним ол.

– Россияның каайлы ажилдакчызының хүнү-биле силерниң шаңналдарыңар дугайында сонургап болур бе?

– Ийе. Россия Федерациязының федералдыг каайлы албанының шаңналдары-биле шаңнаткан мен. «За усердие», «За службу в таможенных органах» деп медальдар, «Отличник таможенной службы» болгаш «Ветеран таможенной службы» деп хөрек демдектери.

– Республиканың каайлы албанының удуртукчусунга силерни томуйлап, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга ужураштырып турда, каайлы албан чериниң ажылын экижидер талазы-биле саналдарны ол берген болгай...

– Ийе. Тываның каайлы албанының ажылын эки билир удуртукчунуң саналдары чаа ажылымга дуза болганын демдеглээр-дир мен. Даштыкы чурттар-биле садыг харылзааларын алгыдарына деткимчени бээр, кевин-херекчок чылда-гааннар-биле садыг харылзааларыңа шаптараазыннарны тургуспазы дээш элээн каш саналдарны берген чүве. Бо талазы-биле ажилдарны чоруткан бис. Чижээлээрге, даштыкы чурттарже үндүр сөөртүр ыштан дилиг материалдарының декларациязын Кызылда каайлы постузуңга кылдыртып ап болур апарган. А «Лунсин» компания-

ЭКОНОМИКТИГ ЭРГЕ-АЖЫКТАРНЫҢ КАМГАЛАЛЫНДА

Тываның каайлы албанының удуртукчузу Игорь К

зы-биле дугурушкан соонда, Кыдаттан автотранспорт-биле кири сөөрткен чүктөрүнүң декларациязын база-ла бо-ла постуда кылдыртып турар апарган. Бо болгаш өске-даа хемчеглерни ап чоруткан түңнелинде федералдыг бюджетче 8,5 миллион рубльди Тываның каайлы албан чери кириген. Бо дээрге эрткен чылдың ол-ла үезинге деңнээрге, 4 катап көвүдзэн.

Хөмүр-даш, бензин дээш өске-даа энергетиктиг чүүлдерни даштыкы чурттарже үндүр сөөртүрүнүң декларацияларын Москваның каайлы албан черинде кылдырып турар. Ынчангаш энергетиктиг материалдарның декларацияларын бистиң каайлы албан черинге кылыр дээрзинге салдар чедирер аргавыс чок.

«Хандагайты – Боршоо» эртирилге пунктузуңуң чаартылгазын «Россияның кызыгаар тудуу» күрүнениң федералдыг казна албан чери чорудуп турар. Бо эртирилге пунктузун чаарттырыңа хамаарыштыр боттарывыстың саналдары-высты кириген бис. Ол дээрге бараан сөөртүп чоруур кижилерге таарымчалыг байдалды тургузары, кызыгаар эртип турар транспортту болгаш барааннарны хынамчалыг хынап көөрүңе таарымчалыг чылыг черни тудары, деңзилерни чаартыры дээш оон-даа өске саналдар.

Моол тала база бо эртирилге пунктузун чаартып талазы-биле ажилдарны чорудуп турар. Россия болгаш моол талалар бо пунктуу ийи талазындан деңге чаартпас болза, кады ажилдаарыңа шаптыктыг болур. Чүгле Россия биле Моолдун хамаатылары, бүдүрүлгелери эвес, а экономиктиг харылзааларың киржикчилери Кыдат дээш өске-даа чурттар «Хандагайты – Боршоо» эртирилге пунктузун дамчыштыр барааннарны эрттирер апаарыңа кайы-даа тала сонургалдыг.

– Каайлы постуларының ажилдакчылары кызыгаар эртериниң чурумунуң кандыг хажыдышкыннарын илереди-дип турарыл?

– Сайгарлыкчылар барааннарны хууда ажылгалга барааннар кылдыр декларацияларга айтып каары эң хөй административтиг чурум үрээшкени. 2017 чылдың эрткен айларында 377 административтиг чурум үрээшкinnerин илереди, ниити түнү 1,6 миллион рубль торгоалды хамаатыларга онааган.

– Россияның каайлы ажилдакчызының хүнү профессионал байырлар-биле Тыва каайлы албан чериниң ажилдакчылары кандыг шамакталдарга төлөптү дупар?

– Тываның каайлы албанында бидик мергелжилдиг, билиглиг ажилдакчылар дап турар. Хөй кезинде эртемниг юристер, экономист Оларның аразында Россия каайлы академиязының дучулары эвээш эвес.

Россияның каайлы ажилдакчызының хүнүн таварыштыр федералдыг шаңналдар бистиң ажилдакчылар шаңнаткан. Албан-хүлээлге сеткилдиг күүсеткени, Россия Федерациязының экономиктиг эрге-ажыын камгалаар кириген хууда үлүг-хуузу, «За усердие» деп медаль-Хандагайты каайлы посту начальниги Карим Донгак-Эртин, Россияның каайлы албанын үндезилеп тургу Дмитрий Бибикувтуң ады-адаан «Дмитрий Бибикув» медаль-биле Тываның каайлы албанының административтиг ителгелер килдизиниң начальниги Нина Октябрьевна Мон Россияның федералдыг каайлы албанының Хүндүлел бижиле Цаган-Тологай посту начальнигиниң оралакчызы дион Шарбый-оолович Куу Россияның федералдыг каайлы албанының Өөрүп четтири кири-биле Хандагайты посту күрүне каайлызының улут спектору Радмир Оптуг-оол Монгуш олар шаңнаткан. Тываның каайлы албанын шаңналдарын ажылыңа шагаан ажилдакчыларга бастырысты.

Тываның каайлы албанын ажилдакчылары шупту Россия Федерациязының экономиктиг эрге-ажыын камгалаары боттарының төлөптүг үлүгү кирип турарлар. Россияның каайлы ажилдакчызының хүнү-биле оларга кан дег кадыкшылы аас-кежикти, өг-бүлезинге чагай чорукту, ажылыңа чедир кinnerни күзээр-дир мен.

– «Шын» солунуң номчукчуларының мурнундан байыр чедиришкinnerни профессионал байырлар-биле Тыва каайлы ажилдакчызының хүнү-биле хүлээп көрүңер.

– Четтирдивис.

Шаңгыр-оол Монгуш чугаалааш

ТҮҢНЭЛДЕР БАР

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) муниципалдыг тургузуглар органның (Хуралдар Чөвүлелиниң) төлээлери-биле кады ажилдажылга талазы-биле чөвүлелиниң V хуралы «Буян-Бадыргы» аалчылар бажыңыга болуп эрткен. Ону Дээди Хуралдың эрге-чагырганың федералдыг болгаш тус чер бот-башкарылга органның, хамааты институттар-биле кады ажилдажылга болгаш информастыг политика комитетиниң даргазы Юрий Кара-оол башкарып эрттирген. Хуралга амгы үеде чугула ийи айтырыгны чугаалажып көргөн. Бирги айтырыг, 2017-2018 чылдарның одалга сезонунга Тыва Республиканың социал адыр албан черлериниң болгаш одалга-энергетика комплекзиниң белеткели. Ийги айтырыг, чурттагы чоннуң арагалаар чоруу-биле демиселге Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органның биле муниципалдыг тургузугларда хамааты институттарның кады ажилдажылгазын организастаарының дугайында.

Бирги айтырыг талазы-биле четкелди Тыва Республиканың чар чүүл болгаш энергетика талазы-биле Роман Кажин-оол кылган. Оон илеткээни-биле алырга, чар чүүл болгаш энергетика комплекзи кышкы одалга сезонунга нитизи-биле, чамдык улуг эс четпестер бар-даа болза, агай эвес белеткенген. Акшадарышкыга болгаш одалга чериниң дериг-херексели башкаруу 80 хуу эргилээни-биле болгаштыр бергедээшкннер бар-даа, белеткелди шыдаар чар-биле чоруткан.

Хей квартиралыг бажыңнарны белеткээр талазы-биле чарыкчы компанияларның болгаш ТСЖ-лерниң ажилында санниг четпестерни Тыва Республиканың одаар чүүл болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол база бо айтырыгга чарыштыр санал берген эш-айтып турганнар. Ылаңгыя хей квартиралыг бажыңнарны белеткээр талазы-биле чарыкчы компанияларның болгаш ТСЖ-лерниң ажилында санниг четпестерни Тыва Республиканың одаар чүүл болгаш энергетика сайыды Роман Кажин-оол база бо айтырыгга чарыштыр санал берген эш-айтып турганнар. Ылаңгыя

хей квартиралыг бажыңнарны чылыг дамчыдар системаларын багай шынарлыг септээни, башкарыкчы компаниялар болгаш ТСЖ-лер чылыгы хей квартиралыг бажыңнарга четче өйлеп шыдавайн турарын олар чугаалап турганнар. Чылыг-биле багай хандырылгада четпестерни Кызылдың ЧЭТ биле башкарыкчы компаниялар, ТСЖ-лер аразында чуу кагып турары база бар. Хей саналдарның, шүгүмчүлелдерниң түңнелинде кышка белеткел багай эвес деп түңнелди үндүргөн.

Чоннуң арагалаар чоруу-биле демиселге Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органның биле муниципалдыг тургузугларда хамааты институттарның кады ажилдажылгазын организастаарының дугайында айтырыгга илеткелдерни Кызыл кожуунда хоорай чергелиг Каа-Хем суурнуң

администрациязының даргазы Юрий Ананьин, Тыва Республикага ажил-чорудулганың чамдык хевирлерин лицензиялаар болгаш хайгаараар албаннның удуртукчузунуң оралакчызы Инна Сат, Тыва Республиканың Баштыңының Администрациязының болгаш Тыва Республиканың Чазаннның Аппарадының регионалдыг айыыл чок чорук департаментизиниң килдисначальниги Аяс Маскыр болгаш өскелер-даа номчуп, санал-оналдарны берген.

Кызыл кожуунда хоорай чергелиг Каа-Хем суурнуң администрациязының даргазы Юрий Ананьиниң илеткел-биле алырга, кижилерниң арагалаар чоруу-биле демиселди полицияның, улусчу дружиналарның болгаш өске-даа хей-ниити организацияларның киржилге-биле демниг чорудуп турар, ол ажил эки түңнелдерлиг, арага садары эвээжээн, кижилерниң арагалаары-даа чавырылган.

Арагалаашкын-биле демисел дугайында илеткел хевирлиг чугааны «Чоннуң оолдары» хей-ниити организацияның мурнундан сөс алган республиканың бойдус курлавырларының болгаш экология сайыды Диинмей Балбан-оол чидиглендирип үндүргөн. Кижилерниң арагалаар чоруу, чажырып арага садары-биле демисел кожууннарда, Кызыл хоорайда, найысылал чоогунда дачаларда, Кызыл кожуунда хоорай чергелиг Каа-Хем суурда кошкак дээрзин «Чоннуң оолдарының» чоруткан рейдилери бадыткаан деп ол дыңнаткаш, араганы чажырып

садып турар садыгларның аттарын, адрестерин адап, меге дээр болзунарза, бо дораан-даа барып хынаңар диген.

Хей-ниити организацияларының, тус чер эрге-чагыргазының полиция-биле кады ажилдажылгазының чамдык түңнелдери бар, араганы чажырып сатканы дээш, чүгле торгаал онаар эвес, а кеземче херек оттуруп болур кылдыр РФ-тиң кеземче кодекзинге эдилгелер кириген соонда, ол ажил улам дээштиг апаар деп РФ-тиң Тыва Республика талазы-биле ИХЯ-ның хей-ниитиниң корумчурмун камгалаар полицияның начальнигиниң оралакчызы Март-оол Тарначы хуралга демдеглээн.

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) муниципалдыг тургузуглар органның (Хуралдар Чөвүлелиниң) төлээлери-биле кады ажилдажылга талазы-биле чөвүлелиниң V хуралының киржикчилери арагалаар чорукту чавырылдырар арга бар деп демдеглед, чоннуң арагалаар чоруу-биле демиселге Тыва Республикада тус чер бот-башкарылга органның биле муниципалдыг тургузугларда хамааты институттарның кады ажилдажылгазын улам дээштиг организастаар талазы-биле хемчеглерни ажилдап кылырын Тываның Чазанга, Тыва Республиканың Дээди Хуралына, тус чер бот-башкарылга органныңа сүмелзээн. Ол сүмелерни ук органныңа албан езузу-биле кирир деп шийтпирни хурал хүлээп алган.

Шаңгыр-оол СУВАН.

Тыва дыл хүнүнге
уткуштур

ДЕТКИП ТУР БИС

Октябрь 21-ниң №124 «Шын» солунга «Ажылче – тыва хептиг» деп эгеге Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун чонга кыйгырыын парлаан. «Бир бижикчи тыва национал хепти неделяның бир хүнүнде кедип турза деп санал кириген. Оон саналы солун деп санап тур мен. Бистерниң чамдык кожууннарда ындыг эгелээшкннер шагда-ла эгелей берген. Бир ажил хүнүнде шупту тыва хептиг ажилдап турар, а бир хүнде шупту орус дыл кырынга чугаалажыр дээн хевирлиг эгелээшкннер бар болуп турар. Бистиң чазак ажилдакчылары база тускай национал хептиң амгы үеде стилинге таарыштыр даараан хептерни кедип турар чаңчылыгы бар. Ынчангаш тыва хепти, чүгле тыва эвес, а нация бүрүзү бодунуң национал хевин кедери дээрже кижилер бүрүзү бодунуң төрзүн културазына хамаарылгазындан, бодунуң национал чоргааралын канчаар көргүзүп чоруурундан кончуг хамааржыр. Ону албан чазак-чагырганың аңгы доктаалына үндөйлээш эвес, а кижилер бүрүзү бодунуң сеткилинден кедип, эдилеп, чаа үеде таарыштыр даарап ап чоруурундан кончуг хамааржыр деп бодаар мен. Бир коллектив иштинде ындыг шийтпирни аразында кажан, кандыг хүнде нация бүрүзү бодунуң национал хевин кедип алгаш ажилдаар деп дугуржуп алыр болза, чүге болбас деп. Мен бодаарымга, мындыг эгелээшкн кижилер бүрүзү идепкейинден дорт хамааржыр деп бодаар мен. Силер чүү деп бодаар силер? Сагыш-сеткилицер-биле үлежиңер. Бистиң шуптуеуска солун болур» – деп, ол бижээ. Тываның Баштыңының кыйгырынга хамаарыштыр «Шынның» дараазында номчукчулары бодаалдары-биле үлөшкөн.

Чөөн-Хемчик кожууннуң чагырга даргазының экономика талазы-биле оралакчызы Шораана Шини-Байыр:

— Тыва чон болганывыста нациявыстың културазын бедик деңгелге тудар дээш, база аныяк-өскенге өөредиглиг үлегер-чижээвисти көргүзүп, бот-боттарывысты хүндүлөжип, Тыва дыл хүнүнде тыва национал хептиг ажилче келир дээн саналды деткир-дир мен.

Таңды кожууннуң Бай-Хаак ортумак школазында күш-ажыл башкызы Чинчи Бүрбү:

— Тыва дылывыстың хүнүн таварыштыр бистиң хүндүткелдиг даргавыс Шолбан Валерьевич Кара-оолдун тыва национал хептиг ажилдап келириниң дугайында санал-оналын, кыйгырыын чүүлдүг деп санаар мен. Чүге дээрже бичии уруглар хептерин даарадып алгаш, чүгле Шагаада кедип турар. Бо хүннерде школага тыва хеп кедип алган улуг-даа, бичии-даа улусту көргөш, чоргаарланып, өөрүүр-дүр мен.

Айдың ОНДАР
белеткээ.

Национал музейде

МООЛДАН КЕЛГЕН ДЕЛГЕЛГЕ

Моол күрүнениң болгаш оон илеткээни Чингис-Хаанның өгүзү хей чылдарның дургузун эртемденнерниң, шинчилекчилерниң кичээнгеин хаара тутуп келген. Ол сонургал ам-даа түптээ. Улан-Баторда төөгү музейи чоннуң бо улуг сонургалын эленип көргөш, Чингис-Хаанның болгаш оон чок кижилериниң чур-хевирлерин чагып кылдыр-ш, делгеп көргүскөн.

Тываның Алдан-Маадыр аттыг национал музейи биле Улан-Батор музейи кады ажилдажылгазының

дугайында дугуржылга езугаар база тыва чоннуң делгелгеге сонургалын, көрүксээн күзелин хандыраы-биле, ону Кызылда октябрь 24-те эккелген. Чингис-Хаанның болгаш оон чок кижилериниң омур-хевирлеринден аңгыда, Национал музейниң ажилдакчыларының боттарының белеткээни 13-кү чүс чылда Азияның көшкүн чоннарының, оларның аразында урянхайларның амыдырал-чуртталгазына хамаарышкан өске-даа экспонаттарны делгээ. Делгелге бөгүн ажиттыган. Ол октябрь 27-ден ноябрь 27-ге чедир уламчылаар.

Бистиң корр.

Туристтер кыдырлар

Красноярск край – Хакасия – Тыва регионнар аразының информастыг турунуң киржикчилери Алдын-Булак этнокультуралык комплекстин хуралдаар залына Сибирге чаңгыс аай регионнар аразының туристтер маршрутун ажилдап кылырының база Тывага кыска аян-чоруунуң дугайында бодалдары-биле үлежип, санал-оналдарын солушкан.

Информастыг турну Тываның, Красноярск крайның, Хакасияның культура яамылары организастаан. Аңаа Кызылдың, Красноярскиниң, Абаканниң, Бурятияның, Новосибирскиниң, Томскиниң, Новокузнецкиниң туристтер операторлары, федералдыг болгаш регионалдыг массалыг информация чепсектеринин журналисттери киришкен.

Октябрь 15-20 хүннеринде эрткен сибиржи аян-чорукка Тывадан 6 туристтер фирма, туризм төвүнүн ажилдакчылары болгаш журналисттер бир дугаарында Красноярск крайга доктаап, Сибириниң туристтер фирмаларының төлээлери-биле ужурашкан. Информастыг турнуң кол сорулгазы – хүлээп ап турар тала болур Красноярск, Абакан, Шушенское, Минусинск, Дивногорск, Кызыл хоорайларга дыштанылганы канчаар организастаарын киржикчилерге көргүзери болгаш таныштыары.

Турнуң киржикчилеринин экскурсиязы Успенск хүрээзинден эгелээн. 2019 чылда Красноярск хоорайга универсиада болуп эртерин сагындырып каалы. Тываның делегациязы ында амгы үени-биле туттунуп турар аалчылар бажыңарына, олим-

пий сууржугашка база алдарлыг чогаалчы Виктор Астафьевтиң музейинге барган. Орук дургаар аян-чорукчулар Хакасияның, Шушенскоениң, Минусинскиниң музейлерин, "Столбы" бойдус заповеднигин, "Ергаки" бойдус паркының туристтер баазаларын сонуургап көргөн. Өске регионнардан аалчылары-биле "Туран" сыын ажил-агыына, Алдан-Маадыр аттыг национал музейге, Тываның үндезин культура төвүнге, "Алдын-Булак" комплекс дээш оон-даа өске тураскаалдыг черлерге чедирген.

ТР-ниң культура сайыды Алдар Тамдын хуралды ажилдап тура:

"Чоокку үелерде информастыг турлар эрттирбейн турган бис. Чайгы үеде туристтер фирмаларның ажылы чымыштыг, үе-шак чедишпес болур. Ынчангаш күскү үеде эрттирп турар чылдагааны-биле бо. Сибирь федералдыг округтуң туроператорлары-биле туризмни сайзырадыры – кол сорулга-выс. Сибирь регионнарының чурттакчыларының аразындан Тывага аян-чорук кылыр күзелдиглер хөй. Ында туроператорлар-биле дорт харылзаа-выс чегей болуп турар. Амгы келген аалчылары-биле бо

бүгүнү амыдыралда боттандырып, сырый харылзаалыг ажилдаарын чедип алыр бис. Тывага келгеш, улаштыр Моолду таварааш, Кыдатче маршрутту кылыры планнаттынып турар. Дараазында туристтер маршруттар кылырда Новосибирск, Томск, Кемерово, Алтай дээш чоруптар.

Бо хүн келген аалчылары-биле мында бир дугаар кээп турар. Олар Тыва дугайында чүгле дыңнааннар. Ийи хонук дургунда аалчылары-биле Национал музейге Хааннар шынаазындан скифтерниң алдыннарын, Тыва үндезин культура төвүнге хөөмейжилерниң концертин, Кызылдан ырак эвесе малчын аалга быштак кылырын, национал аш-чемни, "Эне-Сай" аалчылар бажыңын, "Азия төвү"

культура комплекзин, хамнар алгыштарын дыңнап, саң салыр езулалды көргүстүвүс" – деп чугаалады.

Бистиң төрөэн, ынак чуртувус Тывага аян-чорукчулар эш-өөрүндөн азы интернет четкизин дамчыштыр медээлерни чыып, көрбөзүн-даа болза, оон-биле таныжып алырлар. Ынчалза-даа "Тывада кандыг езу-чаңчылдарлыг, культуралыг чон чурттап турарыл?", "Агаар бойдузу кандыгыл?", "Ынаар баары айыыл чок бе?" дээн чижектиг айтырыгларны боттарына чаңгыс эвес удаа салып, чигине бээр-даа чадавас. Кажан олар Тывага кээп, тоолзуг черниң арыг агаарын тынып, хол дегбээн арга-арына, тайгаларына селгүүстөп, эрте-бурун чоннуң

чаңчылдары-биле таныш делегейде алдаржаан хөөмө сыгытты дыңнааш, кызыл чок магадап, канчаар-даа асеткил ханып чанарлар.

Амгы үеде Тывага туристтер сайзырадыры-биле янзы-чү хемчеглерни боттандырып турар. Тываның Чаазаа «2020 чылдарда Тыва Республикада туризмниң компетенттиг хөгжүлдэзи» деп мурнунда боттандырып төлөвилел паспортун ажилдап турар. Вада туризмниң кандыг хевирлерин сайзырадыры моондактарны, четпесте илередип, 2020 чылга чейин 3 айда, чартык чылда бол алызында ортумак хууса Тыва Республикада туризм хөгжүдөр ужуруг хемчеглер Орук картаның төлөвиле ажилдап кылган.

ТР-ниң экономика сайыды бирги оралакчызы Ренат Ожжак Тыва делегейде билдин улустарның дыштаныр чери апарган дээрзин онза айытты. Ол дээрже чурттуң Президентизи Владимир Путин Камгалал сайыды Сергей Шмелев, Alibaba Group компания үндезилекчизи Джек Ма, дөскөлөр-даа. "Путинниң кызы" деп чүгле Россияда эл а делегейде алдаржый бер туристтер оруктар аалчыларын сонуургалын чайгаар-ла хаа туду берген. "Чигис-Хаан кыдыр" деп маршрутту не

Турнуң киржикчилери.

Чаңгыс суурдан ийи чагаа

ӨӨРҮНЧҮГ-ДҮР!

Бистиң суурувус Чаа-Хөлде сайгарлыкчы чоруктуң сайзырап турары өөрүнчүг. Оон база бир көскү чижээ: аныяк сайгарлыкчылар Анай-оолдарның өг-бүлөзи кондитер кылыглары садар «Бай-Булак» деп садыгны ажиткан. Ында янзы-бүрү амданның булочкаларны, боорзактарны, хлебтерни, торттарны садып турар.

Аныяк сайгарлыкчылар, Анай-оолдар үнген-кирген чонунга эвилең-ээлдек, чон-биле ажилдап билер улус чорду. Ынчангаш оларның кылган ажил-херээ чүгле Чаа-Хөл суурга эвес, а бүдүн кожуун иштинге сайзыралды ап, хөгжүүр-ле болзунам деп ийрээдим.

ОНЗАГАЙ ЧАЯАНЫҢ

Бистиң суурувустун база бир онзагай чаяалгалыг кижилеринин бирээзин силерге таныштырыптайн. Суурувус чурттакчылары шупту таныры чугаажок. Ол болза Роза Метроровна Кертик-оол. Ол Үрбүн суурга 1972 чылдың сентябрь 13-те төрүттүнген. Өг-бүлөзинин ортуну. Ачазы Дмитрий Седип-оолович Кертик-оол, авазы Мымбук Кыргыс-оол Кертик-оол. Ада-иези кайызы-даа көдээ ажил-агый адырына ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгенер. 1979 чылда Үрбүн эге школазының белеткел класынче, дараазында чылын Чаа-Хөл ортумак школазына бирги классче өөренип кирген. Тоску классы дооскаш, Кызылдың уран чүүл училищезинге өөренип кирген. 1980 чылдар эгезинде баштайгы ажилчын

базымын Чаа-Хөл школазының бичии уруглар лагеринге кижизидикчи башкы болуп ажилдап эгелээн. Аңгы-аңгы чылдарда "Хүнчүгеш" уруглар садына база суурун уруглар библиотеказына ажилдап чораан. 1994 чылда өг-бүлөзинин аайы-биле Улуг-Хемниң Торгалыгже көшкен.

2000 чылдар эгезинде төрөэн суурунга көжүп келгеш, амгы үеде чедир бажыңында чонунга дуза кадып, чонун хүлээп ап турар. Бичии уруглар сылдангызы эдер, тудуп-суйбаар. Читкен мал-маганның уг-шиин айтып бээр чаяалгалыг болган. Бодунуң бүдүжү чазык, чугаакыр, дузааргак. Канчап ындыг караң көрнүр салым-чаяанның болганын айтырымга, бичиизинде элдеп чүүлдерни эскерер чораанын чугаалааш, хүлүмзүрүп кагды.

Елена ЧАТБАЛ.

Чаа-Хөл суур.

Хоочуннуң сүмөзү

ЭНЧЕК ДЕП

«Бо чүү мындыг сөс боор» – деп, чамдык аныяктар айтыра бээр чадавас. Бо эдилеп эрткен чүс чылдарда кыштын соогунда дүне кидис-өгте соол болбазын дээш, удаан кижини кырынга чаглап кылдыр азы алыр чораан. Ол бичежек болгаш чугаажок болур. Кидисти ортаа талазындан чүң-биле илдеп баглааш, өгнүң ынаазына азы азып, баглап алгаш, оон адаанга чаглатканып хонар. Ынды кидисти энчек деп адаар.

Ол энчекти азы кидисти кылырда, хоюг, чымчак дөтте хураганнарның дүгү август, сентябрь

Чоргаарал

ТӨРЭЭН ШКОЛАМНЫҢ
ТӨӨГҮЗҮ

Чон, үе, төөгү – бир-бирээзи чокта тургустунмас, сырый харылзаалыг илчир-беленчек удазын дег. Чон чокта, төөгү турбас, үениң маңы чокта, төөгү болбас.

1930 чылда тыва бижик чогааттынып, тыва араттарның амыдыралында бижик-билиг чок чорукту узуткаар ажил Тывага калбаа-биле чоруттунуп турган. Чер-черлерге школа тудуглары шапкынчаан. Тывага калбарган тудуг ажилындан Хайыракан сумузуңуң араттары чыда калбаан. Чадаананың Алды-Хүрээзиниң чызаан бажыңын бускаш, ооң ыяштарын сөөртүп эккелгенинден Хайыракан эге чада школазының тудуу эгелээн. Школа тудуунуң эгелекчилериниң, ынчангы суму чагырыкчылары Күдер Ооржак, Дамба-Сүрүңнүң Монгуш араттарны билдиги удуртуп-башкарганындан эртем-билигнүң уязы школа туттунган.

1932 чылда Хайыракан эге чада школазы ажиттыган. Школаның баштайгы директору Шуртмай Ондар, ооң соонда Дамба-Сүрүң Монгуш, баштайгы башкылары Даваа-Самбуу Хомуш, Идам-Сүрүң Кара-Сал турган.

1936 чылда 4 чылдыг эге чада школазының тудуу эгелээн. Бижик-билигнүң амыдыралга чугулазын биле берген чон школа тудуунга идепкейли-биле кижип турган. Школа тудуунга херектээр чудукту сумунуң өреге бүрүзүңе онаап каан. Чудукту Адар-Төштен кескеш, сөөртүп эккелгеш, суму даргазынга хүлээдип турган. Школа чоогунга столовая база туттунган. Тудугну кылырынга сумунуң эр хиндиктиг чону дөгере киришкен. Ук тудуг 1938 чылда доозулган.

Школаның ыдыктыг тугу.

Школа амыдыралында 1967 чыл Кызыл тук алганы-биле чырык, чылыг өөрүшкү херелденген сактышкын арны болуп турар. Хайыракан 8 чыл школазынга Кызыл тукту тыпсып турар үеде өөреникчилерниң бедик харысалгалы, тергин эки өөредилгези, быжыг сагылга-чуруму, кожуун байтык, республика чергелиг уран чүүл көрүлделеринге, спортка тилекчилер болуп чорааны Кызыл тук-биле шаңнатканының барымдаазы болган.

1967 чылда Октябрының социалист Улуг революциязының 50 чыл оюн тавырыштыр партия обкому болгаш Профэвилелдер чөвүлелиниң мөңгедэ эдилээр кылдыр берген тугу 2017 чылда мугур 50 харлап турар. Ол ыдыктыг Кызыл тук ажилдап чораан болгаш ажилдап чоруур башкыларның, ажилчыларның, өөреникчилерниң хей-аъдын көдүрүп чоруур сүлдэзи дизе, чазыг чок.

Школаның төөгүзү аңаа өөренип чораан доозукчуларының дугайында сактышкын чокта болдунмас. Школавыстың 10 чылдаан доозукчулары чылдыңна өөреникчилерниң турисчи следун эрттиржи, шаңналдарының деткиччилери болуп чорууру – школавыста база бир чараш чаңчыл. Кандыг-даа чүүл эгелээн үелиг, эгелекчилерлиг болуп. Бо чаңчылчы берген чараш хемчегниң эгелекчилери школа дооскандан бээр 10 чыл болу бергенде, 1995 чылда, өөреникчилерниң турисчи следунга аалдап келген доозукчулар эң-не баштайгы деткимчени кылган. Ол үеде директорнуң өөредилге-кижизидилге талазы-биле ораалачызы Юнона Хүрөң-Дашовна Ооржактың сүмези-биле Эрес Хүрөң-Дашович, Эльвира Экер-оол-овна Ооржактарның чаңгыс классчыларын билдиги удуртканындан баштайгы деткимче аажок солун эрткен. Бо доозукчулар чүгле өөреникчилер следунга деткимчениң эгелекчилери болурундан аңгыда, июнь 1-де сумуга бичи чаштар байырлап 20 чылдаан доозукчулар эрттирер чараш чаңчылдык база эгелекчилери болган.

Школада амгы үеде өөренип турарларның эгелээн ажил-ижи база-ла төөгүгө артар уjurлуг. 2013-2014 өөредилге чылында школага президентилеп турган 10-гу классчы Аганак Тюлюш спорттун янзы-бүрү хевирлеринге Президент шаңналы аттыг маргылдааны 1-11 класстар аразында эгелеп каан. Ол кадык-чагай амыдыралды суртаалдаан онза чараш эгелээшкин школаның чаңчыл болу берген хемчеглериниң санынче кирип турар.

2014-2015 өөредилге чылындан бо хүннерге чедир Хайыракан ниити билиг ортумах школазын дээди категорияның география башкызы, аныяк директор Сылдыс Григорьевич Монгуш удуртуп турар. Ол сумунуң болгаш кожуунуң хей-ниити ажилдарының идепкейлиг кижикчи, кожуунда Адалар чөвүлелиниң кежигүнү.

Башкыларның күжениш-кинниг, бедик харысалгалыг чогадыкчы ажилындан эки өөредилгелиг, быжыг сагылга-чурумнуг кижилер хевирлеттинер. 2016-2017 өөредилге чылында ОГЭ болгаш ЕГЭ-ниң түңнелдери-биле Хайыракан ортумах школазы Тыва Республиканың 30 эки школаларының санынче кирген. 2017 чылдың апрель 20-23 хүннеринде Санкт-Петербург хоорайда Бүгү-российжи билиг төвүнүң эрттиргени «Россияның 100 көдээ эки школалары» деп мөөрейинге Хайыракан школазы киришкеш, ук мөөрейниң 1-ги чадазының лауреады болган. А школа директору Сылдыс Григорьевичиге «Эффективный руководитель» деп тураскаалдыг хөрөк демдээн тывыскан.

Башкы мергежилин чедип алырынга эртем-билигнүң эге дөзүн каңнап берген төрээн школамда ажилдап чоруурумга аажок чоргаарланып чоруур мен.

Любовь ЧЫЛБАК-ООЛ,
тыва дыл, чогаал башкызы.

ар кээп турарым бо. Сибирьниң өске регионнарынга чорааш, улаштыр Тываже углап, Саян дагларын алып кээрге, бир-ле өске делегейге кирип келген дег. Агаар-бойдус хуулгаазынныг-биле дөмей. Бистиң талавыстан Тыва-биле кады ажилдаарынга улуг сонургалдыг бис. Хааннар шынаазындан скифтерниң алдыннары, «Азия төвү» скульптура комплекзи, малчын аал, национал аъш-чем, хөөмей-сыгыт, саң салыр езулал, амгы үени-биле дерээн өглер кайгамчык-тыр» – деп магадаан.

Надежда Маркова.

Алтай крайның «Хааннарның ыттарлыг аңнаашкыны» КХН-ниң менеджери Надежда Маркова: «Бурган Тывага туристер хүлээп алырынга шупту таарымчалыг байдалды тургускан-дыр. Удавас Тыва Республика делегей чергелиг туризмге бодунуң чогуур туружун ээлеп, ам-даа сайзыраарынга идегедим» – деп чугаалаан.

Ирина Кузьмина.

Кемерово облазының Новокузнецк хоорайның «Сибинтрэвел» компанияның менеджери Ирина Кузьмина бодунга чаа регионну ажитканын демдеглээн. «Бо каш хонук

дургузунда командавыстың кежигүннери-биле шагда-ла эдержип келген өңүктөр дег апардывыс. Бистиң компаниявыс урулгарга экскурсия турларын организастаары-биле ажилдап турар. Силерниң регионга бо туризм адырын сайзырадып, кады ажилдаарынга белен бис» – деп, Ирина Кузьмина дыңнаткан.

Аалчыларывыс 2 хонук үргүлчүлээн кыска аян-чоруундан чүгле эки энергияны ап, национал аъш-чемден эгелээш, саң салыр езулалды, катап-тынмас хөөмей-каргырааны, тураскаалдарны кайгап ханмаанын катап-катап чугаалап турганнар. Тыва делегацияның төлээлери өөрлеринге солун экскурсияларны эрттирип, чылыг-чымчак уткааны дээш четтиргенин илеретти. Турнуң кижикчилери Тыва дугайында чугаалап турда, оларның бедик көдүрүшкүнүг байдалын эскердим.

Туризм адырының төлээлери Сибирь регионнарынга туризмни сайзырадырының аргаларын тып, «Саян дээрбээ» – Красноярск край, Хакас Республика, Тыва Республика информастыг турнуң маршрутун калбартырының, туристерниң айыыл чок чоруунун, орук кыдында дыштанылга черлерин немей тударының, харылзааны экижидериниң дугайында саналдарын кирип, арга-дуржулга солчулгасын моон-даа сонгаар уламчылап, сырый харылзаалыг ажилдаарын дугурушкан.

Тыва кайгамчык чараш булуңнарлыг, эвилең-ээлдек чоннуг болгаш өскелерни бодунче чайгаар хаара тудуп эккээр сорунзалыг. Маңаа туризмни сайзырадырынга боттуг байдалдар чайгаар тургустунган, оларны чөптүг, угаанныг ажылап, чогуур деңнелге чедир хөгжүдери арткан.

Шончалай ХОВАЛЫГ.
Авторнуң тырттырган чуруктары.

куткаш, чаштырып болур. Эмин эрттир илчиргей өл кылдыр эвес, а шыксымаар кылдыр суггара аарак өттүрүп алыр. Дүгүнерни чадып, салып алган пөзүңерниң дооразындан бичии узун, дески, эмин эрттир чоон эвес чудук ыяшты пөсте чадып алган дүгүңерниң кырынга салгаш, дүргөш, узун хендир-биле чештинмес кылдыр ораагаш, быжыглап шарып алыңар. Чудууңарның ийи ужундан узун аргамчы-биле баглааш, ийи талазындан ийи кижип бот-боттарынче тыртып, чууктаар. Элээн чууктаан соонда, хендирлерин чешкеш чазыптарга, шала чымчак кидис болур. Ооң соонда хей кижип чыскаалдыр орупкаш, борбайтыр дүрүп каан кидизиниң айүптүнөр. Өйгөн

соонда ам чазып, чежипкеш, хүнге кургадыр. Ол-ла-дыр, энчек-кидис белен. Шаанда тывалар күзүн октябрь айның эгезинде, куяк чайда, кидис салыр турган.

Амгыүеде «Эрги чаңчылдары-высче эгиллиңер!» деп кыйгырып кайда-даа нептереңгей апарган. Амгы салгал ол эрги үеде бистиң кылып чораан ажылывысты көрбээн, а чүгле сураан дыңнаан деп бодаар мен. Шаандагы үеде тываларның кылып чораан ажилдарының бирээзи кидис салырының дугайында боттарынга херектиг чүлдү «илбектеп» билип алзын дээн күзелим-биле бижидим. Амыдыралга ажыктыг этышкажыл. Канчап билир, кылып алыксай бээр улус бар боорун.

Бады ООРЖАК.

Юрий Цветков.

Цветков, Томск
и STI информация-
төвүнүн корреспон-
дент Тывада бир дуга

ОЛ?

лээн узап дөрт-беш
еде бергенде, агарлап
р. Хойларны агарлап
онда, күзүн ноябрь
аар үеде чедир шору
ажырбас. Агарлап кыр-
ар кыштың чыккылама
шыдажып эрте бээр.
У дыдар сорулга-би-
жинден кылган хере-
ан хөм кырынга чада
ааш-биле бичии хап-
ораан дыттыла бээр.
а берген дүктү калбак
а тарады чыскаай ча-
алгаш өттүрер. Ону
лейкага чылбай сугну

Езулуг эр кижиниң сеткил-сагыжының байлаа ооң өнчү-хөреңгизиниң хөйүндө эвес, а өг-бүлөзи, аймак-чону болгаш Ада-чуртунун мурнунга улуг харыысалга болгаш ыдыктыг хүлээлгези – эң-не кол сагыыр ужурул дүрүмү ол-дур. Бо дээрге Тываның эр улунун дүрүмүндө кирген ыдык сөстөр-дир.

Ол ыдык дүрүмнү алдар-аттыг Чөөн-Хемчик кожуунун судалын тудуп чоруур үлеерлиг адалар ылап-ла сагып, күүседип турар дээрзин оларның кылып чоруур ажил-ижи бадыйткап турар. Ук кожуунун Адалар чөвүлелиниң ажилы организастыг, чедишкенингерлиг, эки түңнелдерлиг, кожуунда кем-херек үүлгедии 16 хуу кызырылган. 15 кижии составтыг чөвүлел кезигүннери кожуунда арагалап-дарылап чоруур, ажил-агый кылбас, ажил-төлүн азырашпас адалар-биле шыңгы чугааны кылып, хемчезин ап, сайгарып, план езуугаар суурларже үнүшкүннер кылып, школачы элээди оолдар аразына араганың, наркотик-тааклының хоразының дугайында ажил чугааларны эрттирип турарлар. Кезигүннерниң ай санында чыгган дадывыр акшазы-биле амыдыралга эң-не чугула аш-чемни саткаш, хөй ажил-төлдүг, социал байдалы чегей өг-бүлелерге боттук дузаны көргүзүп, кышка удур бот иелерге, чаңгыс кырганнарда одаар ыяшты дүжүрүп бээри чаңчыл болган.

Чокта чаа кожуунун Адалар чөвүлелиниң хуралына ада эргезин казы-дар деп турар 5 ажил-төлдүг, 37 харлыг А. Ооржакты сайгарып турарын көрдүм. Будутмак ада шыңгы чугаа, элтиг-чөптүг арга-сүмө катканының түңнелинде ол моон соңгаар арага-дары-биле холбашпас, ажилдаан акшазын ажил-төлүгө эккеп бээр, оларны азыражыр, карактажыр мен деп аксы-сөзүн берди. «Мынча хөй адалар мурнунга сөзүн берген сен. «Сөглээн сөс, керткен ыяш» дээр болгай, сөзүң элевес болзунза, оон чугаа өске болур» – деп, кожуунун Адалар чөвүлелиниң даргазы Болат-оол Самович Куулар шыңгы чугаалады. Мындыг адаларның эргезин элекке-ле казы бербейн, баштай элтиг-чөптүг чугаа чорудары база бир дээштиг ажил-дыр деп көрдүм.

Октябрь 17-де Болат-оол Самовичиниң демниг командасы Баян-Тала сумузунга четкеннер. Бо оларның сумуларже 6 дугаар үнүшкүнү-дүр. Хемчик хемниң эринде турар ажил-ишчи тараажылар, мал-чыннар чурту Баян-Тала сумузунда 206 өреге бар. Сумуда ниити бода мал 1395, шээр мал 14 муң ажыг, чылгы мал 497 баш. «Инек – чөмгерикчи малым» деп социал

Адалар чөвүлелиниң ажил-ижи

ТАРААЖЫЛАР ЧУРТУ БАЯН-ТАЛА

Доржу Монгуш школачыларга чагыг-сүмезин кадып турары.

программага эрткен чылын 3, бо чылын 2 өг-бүлө киришкен. «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» деп төлөвилелдин бо чылгы кижикчилери Алдын, Белекмаа Түлүштер Ортаа-Сайыр деп черде кыштааның ажилышкынын октябрь 21-де кылган. Эрткен чылгы кижикчилер Чаян, Лада Ооржактар Сыын-Чүрээ деп черде кыштагы. Олар 170 баш хураганы камгалап алгаш, планын ажил күүсеткеннер. Тараажылар 62 га шөлде ак-тараа биле суланы бо хүннерде ажаап турар. «Улуг-Тей», «Бай-Булун» КБК-лерниң 50-50 га шөлүндө тараан сулазының дүжүдү эки болган. Кожуунун агитквартиралар аразына мөөрейинге Баян-Тала суму бирги черге төлөптүг болуп, республика чергелиг чадазына кижирлер. Ол ышкаш баян-талажылар кожуунун көдээ ажил-агый ярмарказына бирги черни алганнар. Бо чылдың улуг Наадымына Баян-Тала ады эртип келген, Шай байырлалына база бо кожуун тиилээн. Социал байдалы чегей, орулгазы эвээш чаңгыс-ла өг-бүлө бар. Ол өг-бүлени суму чагыргазы хайгааралга алган, материалдыг дузаны көргүзүп турар. Сумуда хоруглуг арага садар «адрес» чаңгыс-даа чок, бо чылдың 8 айларының көргүзү-биле кем-херек үүлгедии 50 хуу кызырылган (аар кем-херек шуут чок, чүгө 3 мал оорлаан херек илереттинген) дээрзин сумунун чагырга даргазы Римма Дава-Самбуевна Иргит дыңнатты.

Чөөн-Хемчиктин Адалар чөвүлелиниң командасы бир-ле дугаарында Баян-Тала ортумак школазына башкылар болгаш

өөреникчилер-биле ужуражылганы эрттирген. Аңаа Чөөн-Хемчиктин хүндүлүг хамаатызы, ТР-ниң Хөй-ниити палатазының даргазы, Тываның Адалар чөвүлелиниң даргазы Хонук-оол Доржуевич Монгуш Тываның эр улунун дүрүмүн, ында кирген 9 пунктунун утказын, ада кижиниң сөзү хоойлу деп чүүлүг школачыларга тайылбырлап чугаалаан.

Чөөн-Хемчик кожуун баштыңы, баян-талажыларның чаңгыс чер-чурттуу Доржу Дамба-Доржуевич Монгуш суурунун аталдарлыг кижилери Хомду дайынының кижикчизи Куулар Лопсан Соруктуг, Социалисттик күш-ажылдың маадыры Ооржак Лопсанчап ышкаш маадырларга чоргаарланып, олардан үлеер алырын чагып-сургаан. «Дооскан школа бо. Силер хире тургаш, билер-билбес чүүлдерим турган. Чүгө кижиниң изиг күзелинден хамааржыр. Телефондан туттунуп алган турбайн, күш-дамырын, угаанын сайзырадыр. Кандыг-бир сонургалдыг болур болза эки» – деп, оолдарга чагыг-сүмезин каткаш, Шойгу маадырның херек чуруун белекке сөңгөзөн.

Дараазында кожуунун Адалар чөвүлелиниң кезигүннери тус-тузунда илеткелдерни кылган. Бичии болгаш элээди оолдарга школазына оолдар чөвүлелин тургузуп алырын сүмелеп, эки корум-чурумунуг, дылын эки сайзырадырын, ылаңгы келир үеде шериг талазы-биле өөренир сорулгалыг оолдарга орус дылды эки өөренирин, спортка хандык-шылдыг болурун чагып сургааннар.

Адаларның демниг командасы-биле Баян-Таланың хөй ажил-төлдүг, үлеерлиг 3 өг-бүлениң бажыңнарына четтивис. Ажилгыр-кежээ кижилер чурттап турар дээрзи илдең хериминиң ишти, кажаа-хоразы, бажыңы арыг-силги. Өг-бүлениң кыс ээзи Аяна Шериг-ооловна аалчылары ак-чем-биле хүндүледи. Чөппөк, тыва далган, божа, шөйгөн быштак, өреме база манчы-хуужуур – бо шупту боттарыны. Столда чаңгыс-даа садыг чеми чок. Кууларларның өг-бүлөзи дузалап ажил-агыйлыг – 16 баш инек, 300 баш хой, 40 чылгы малдыг. Кышка белеткели эки, мал чөминге 4 машина сигенни, бажыңында 1 машина хөмүр-дашты дүжүрүп алганнар. Аяна Шериг-ооловна биле Базыр-Тараа Хураган-оолович 5 ажил-төлдүг. Улуг кызы Снежана Кемеровонун медицина академиязының 6-гы курсчузу, огул Аңчы-Кара ол-ла хоорайның даг-техниктиг университетинде 3-кү курста өөренип турар. Ортун кызы Угулза Чадаананың №3 школазының 9-ку классчызы, хеймер ийистери Дарима биле Дакима бо чылын бирги классче киргеннер.

«Өөм ээзи бүзүрелдиг, ажил-агыйжы, амыдыралчы, арага-дары ишпес, кызымак кижии. Ажил-төлүгө дыка ынак. Ол ам кышка белеткенип, сиген сөөртүп чорупкан. Мал-маганывысты Ээр-Хавакта аалывыста ачавыс кадарып турар. Чайгы үеде аалга шупту ажил-төлүгүстү ажил-агыйга чаңчыктырып чайлаар бис» – деп, Аяна Шериг-ооловна өөнүн ээзинге чоргаарла-нып чугааланды.

Дараазында Баян-Таланың база бир үлеерлиг, хөй ажил-төлдүг өг-бүлөзи Хүлер-оол Ом-Белекович биле Саарла Мөңгүн-ооловна Ооржактарның оран-савазына бардывыс. Олар боттарының 6, азыраан 2 уруглары-биле каттай 8 ажил-төлдүг, 3 уйнуктуг. Бо өг-бүлө база кышка белен, 1 машина сигенни дүжүргөн, 10 ажыг шоодай картофельди ажаап алганнар, хериминиң ишинде хөмүр,

ыяжын дүжүргөн. 7 баш инек, 4 аалда 40 хире хойлуг. Өг-бүлениң үлеерлиг ада дээш Адалар чөвүлел улай Хүндүлел бижик-биле Ол сумунун хөй-ниитичизи. Хүлер-Ом-Белекович: «Хөй ажил-төлүгүсү бөлөлөргө Тываның Чадааның дөңгөзүр программаларын детки мен. Ылаңгыя «Социал хөмүр», «картофель» дээн төлөвилелдер каш хөй ажил-төлдүг өг-бүлелер улуг деткимче-дир» – деп чугаала.

Үш дугаар барган өг-бүлөви ээзи Начын Валериевич Монгуш кадарып чорупкан болду. Бистиң ээзи Азияна Николаевна аштыг уткуп алды. Олар база 6 ажил-төлдүг өг-бүлө. Уругларының эң-не улугу бичиизи 6 айлыг. Азияна Николаевна класстар башкызы, өөнүн ээзи да таңныыл. Олар Баян-Талада эвезе даай-авазының аалында тудуп турар. Бо чылын «Социал» деп программа-биле хөмүрнү ал даай-авазының сугаттыг черинге ногаазын дузап, консервалап ал Картофельди 3 шоодайны тараа. 10 ажыг шоодай дүжүттү алганнар.

Бо барган өг-бүлө бүрүзүгө ишчи, үлеерлиг, ажил-төлүн эки кижизидип чорууру дээш Адалар чөвүлел, чигир, макарон кылыглар өске-даа амыдыралга эң-не херек-чем-биле шаңнады.

Школаның спорт залына өөрени аразына хүреш маргылдаазын баштап эрттирген. Аңаа 1-5 кл аразына Сайын-Мөгө Монгуш тараа Лопсан-Доржу Куулар үжүрүлөшкө класстар аразына Аюш Ондар, Ховалыгы октааш, бирги черге та болган. Тиилекчи болган бичии мен Адалар чөвүлели база-ла аш-чем шаңнады.

Дүш соонда Дамба-Доржу Сакультура бажыңына сумунун чонун келген. Чадаананың культура ордундукчузу Саида Бүрбү, уран удуртукчузу Эртине Куулар, ыраа Белекмаа Ондар, Артыш Монгуш талажыларга солун концертин баргакан. Хонук-оол Доржуевич чылыгтан ноябрь 19-та Адалар хүнүгө чедир белеткелдин шалыпчы айын чарга дыңнаткаш, республиканың эр чон хүлээп алган Кыргырыын номчулган. Ол ышкаш кем-херек үүлгедии, чок адалар, арагадан чеже эр кижилер турары дээш сан-фактыларны айтыгаш, республикада байдалды чугаа ТР-ниң Хөй-ниити палатазының хуучу бижиктерин үлеерлиг өг-бүлелерге тына Монгушка, Адыгжы Салчакка Кууларга, Нина Кууларга, Марина Ога, Чойгана Монгушка тывыскан.

Дараазында сумунун, кожуунун ниити ажилдарына активчи А. Түлүшке, Чорбаа Сатка Чөөн-Хемчик кожуунун Төлээлекчилер хуралының нундан даргазы Доржу Монгуш хүн бижиктерни тывыскан.

Ажил-төлүн эки кижизидип чор дээш Аянмаа Кууларны, Алина Монгуш Адалар чөвүлели аш-чем-биле шаңмактады. Болат-оол Самович Куулар бодунун команданың баян-талажы таныштырды. Ол дээрге кожуунун риг комиссары Омак Юрьевич Бызыт «Чаа орук» солунун редактору Вячеслав Николаевич Монгуш, кожуунун кол техникни Алдандай Бойдуевич Ооржак кызы ажил эргелелиниң даргазы Кадарык Монгуш, Чадаана хоорай баштыңы Мерген Серенович Базаан, ыракан школазының директору Сыдык Григорьевич Монгуш, Ийме сумунун чагырыкчызы Арсен Радионович Ондар Чадаанада спорт школазының директору Алага Николаевич Ондар, Чадаанада №1 школазының директору Буян-Базыр Омаевич Ооржак олар-дыр. Бо адалар хүлээнген ажилындаан аңгыда, күзели-биле кылып чоруур хөй-ниити ажилын Чөөн-Хемчик чону билер. Ол бо удаа Баян-Талага келгеш, үлеерлиг өг-бүлелерни шаңнап-мактап, хүн эрттирип, чон-биле ужуражып, солун концертин көргүскени Баян-талажылар хөй-адын көдүргөн.

Алдыңай соңу

Авторнун тырттырган чуртунда

Хүлер-оол, Саарла Ооржактарга аш-чемни тыпсып турары.

Хүрешке тиилекчи Лопсан-Доржу Кууларның шаңнап турары.

«ЧАРТЫКТАВАС» ДИЗЕ...

Инсульт деп чүл? Бо-
ринни «чартыктааш-
» деп очулдуруп турары
н бе?

Инсульт дээрге киж-
етенин эң-не аар бол-
ерге аарыгларының би-
Бо аарыгның чылдагаа-
ш мээзиниң хан-дамыр
езиниң үрели бээринде.
«Чартыктааш» деп очулдуруп
ис. Ол эртем езугаар арай
ес-даа болза, кижиниң
шонинери долу эвес азы
имчеттинмес апаарын
аалап, очулдуруп тура-

санында-ла бо аарыг-
аарып турары? Бо
делеиде бо аарыгдан
ире киж аарып турар.
чүтүвуста чыл санында-
540 муң хире улус бо
алып турар. Тыва Рес-
да чылдың-на 1000-1200
аарып турар. Ол аары-
улуг 30-50 хуузу араан
бир чыл четпейн өлүп-
рар.

лыт-биле каш харлыг
ый берип болуру? Бо
арыг-биле чүгле улуг
улус аарып турар
ла шын эвес болур.
каның №1 эмнелгезиниң
пбырында инсульттай
-даа харлыг, 30-даа хар-
улус чыдып эмнедип
о чылдың эгезинде 18
ныяк кыс уруг эмнедип
евматизмден арааш,
нче ханылаан соонда
й берген.

с кадык киж инсульт-
й берип болур бе?

Каң кадык чораан киж хенер-
тен инсульттан аарып бербес.
Инсульт кижиниң организмге
таарымча чок өскерилгелер эг-
лээн соонда, кедереп келгеш, бир
хүн болу бээр.

А кандыг аарыглар азы
байдалдар ол кижини чартык-
таашкыга чедире бергени ол?

Инсульттун болу бээр чыл-
дагааннары хөй. Бирээде, хан
базышкынының бедик деңгели.
Бир кижиге эмчилер «сенде хан
базышкыны бедик, үргүлчү эм-
нер ижер сен» деп сүме бээрге,
кижилерниң хөй кезин ол эмнерни
кезек үеде ишкеш, соксап каар.
Ындыг чорук бир багай хүн ол
кижини бо берге аарыгга ийикпе
азы өлүмге безин чедирип болур.

Ийде, артык кил. Долгандыр
көрүп көрүңер даан. Бистиң ары-
выста безин семис, аар килдиг
улугуң хөйүн! Ол дээрге чүгле
кижиниң даштыкы хевириниң
айтыры эвес-тир! Артык кил
кижини инсультука, инфаркт
миокарда деп берге аарыгга,
чигир аарыгга болгаш өске-даа
аарыгларга чедирип болур. Киж
аарбас деп бодаар болза, хүнүн-
не чада 5 километрден эвээш
эвес хемчээлге кылаштар болза
эки. Ынчаар кылаштар турар улус
хөй эвес. Колдуунда-ла бир чер
чедер деп баргаш, машинага,
автобуска олурупкаш чедерин
бодаар бис. Ол шын эвес, киж
хөй шимченген тудум, хан эргил-
дези шын чоруп турар болгаш
турумчуурундан, дамырларга
кадыглангаш, бөөшкүннелип чы-
дыптарындан камгалаар.

Уште, инсультука таакпы-
лаар чорук чедирип болур. Бо
багай чаңчылды киж чаңындан

салгап албас болгай, улгады
берген назынында кызып-кызып
өөренип алган чаңчылы ышка-
жыл. Таакпылаар улугуң чартык-
таар чоруу таакпылаас улуска
бодарга, 5 катап хөй болур.
Ынчалза-даа таакпылаар улус
чүгле боттарының организмге
хора чедирип турар эвес, а
боттарының чоок кижилеринге,
дөргүл-төрелинге, кожаларына,
коллегаларына чедирип турар.
Бир эвес ол кижилер шийтпир-
ли-биле таакпыны кааптар бол-
за, чүгле 5 чыл болгаш оларның
чартыктап болурунун айылы
таакпылаас улус-биле деңгежи
бээр.

Дөртте, арагалаар чорук.
Неврология салбырынга чам-
дыкта инсультаан аныяк улугу
эккээр – ханының базышкыны
анаа, таакпы база тыртпас, кили
база өйүндө. Ынчалза-даа не-
деля ийикпе азы ай ишти суг
арага ишкен боор-дур. Кижиниң
организми ону кайыын шыдаар,
чартыктай бээр. Бо мынчаар чар-
тыктаан улугуң эттинери безин
берге, өлүп-хораар чоруу хөй.

Беште, чигир аарыгы. Бо
дээрге колдуунда-ла шын эвес
чемненгениниң уржуундан тып-
тыр аарыг-дыр. Артык килдин
уржуундан бо аарыгдан аарыг
бээриниң айылы улуг.

Алдыда, чүректин аарыглары.
Ол дээрге инфаркт миокарда,
чүрек согуунун шын эвес ажы-
лы (аритмия) дээн чижектиг.
Улуг назылыг улугуң чартыктай
бээриниң айылы база ол.

Чедиде, ханда чоруур холес-
терин деп бүдүмелдин бедик
деңгели.

Угунда чартыктаан улус бар

болза, ол кижиниң
чартыктай бээр
ыяап-ла бе?

Чок. Бир эвес
киж камнанып чо-
руур болза, оон чай-
лай бээриниң барымдаазы улуг.

Чартыктаас деп бодаар
болза, чүңү канчаарыл?

Бирээде, ханыңар базыш-
кыны улуг азы чигир аарыглыг
болзуңарза, эмчиниң бижип бер-
ген эмнерин үргүлчү ижер чугу-
ла. Ийе, ол эмнерниң өртээ-даа
аар, өске эмнер ышкаш бир
аарыгы эмнеп тургаш, өскезин
өөскүдүп, организмге багай сал-
дар база чедирип турар. Ын-
чалза-даа деңгеп көөрге, ол
эмнерниң эки салдары хөй болуп
турар. Ынчангаш ол эмнерни
чем-биле дөмей, хүнүн-не ижип
чоруур болза эки.

Ийде, артык килден адырлыр
дээш кызар апаар. Чадаг кылаш-
тар, эртенги сула шимчээшкн
кылыр, шын чемненир.

Уште, арага, таакпыны черле
соксадыр.

Дөртте, чемненирин чурумчу-
дар болза эки. Кат-чимис, ногаа
аймаа хөй кирип турар чемнерни
ажыглаар, балык аймаан неделя-
да үштен эвээш эвес катап чири.

Чартыктаашкын соонда
киж көңүс каң кадык кылдыр
эмнедип кааптып болур бе?

100 чартыктаан улугуң 8-10
хирези катап биезги амыдыра-
лынче эглип, кадык быжыгып
болур. Арктаннары инвалидтер
болуп артып каар. Оларның 30
хирези 1-ги бөлүктүн инвалид-
тери болур. А ол дээрге-ле өске
киж дузазы чокта чурттай албас,
боттары боттарын ажаай албас
улус-тур.

Чартыктаан соонда база ка-
тап чартыктай берип болур бе?

Ийе. Ындыг барымдаа чар-
тыктап көрбээн улуска бодарга,
10 хире катап улуг боор. Ын-

чангаш камнанып, эмчилерниң
сүмелерин үргүлчү сагып чорууру
эргежок чугула.

Октябрь 29-та бүгү деле-
гейге демдегелер эрттирер
инсультка удур демисел хүнүңге
тураскааткан викторинага
киржирин «Шын» солунуң ном-
чукчуларын чалаар-дыр бис. Ай-
тырыгларга харыыны 6-33-55,
923-260-65-44 дугаарлыг теле-
фоннар дамчыштыр дыңнадыр.
Шын харыылаан баштайгы үш
кижиге неврология салбырының
эмчилериниң суй белектерин
тыпсыр.

ВИКТОРИНА

1. Чартыктаашкынның непе-
реңгей демдектеринге дараазы-
да чүүлдерниң кайызы хамаар-
жырыл?

а. Арынның дески эвес апаа-
ры, чугааның өскерли бээр,
хол-буттуң сулараары азы шуут
шимчестеп каары;

б. Эът изири, баш аарыгы;

в. Ийи буттарның билинмес-
тей бээр, аартып туруп бээр.

2. Каш харлыг улус чартыктай
берип болуру?

а. Улуг назылыг;

б. 18 хардан өрү;

в. Каш-даа харлыг.

3. Чартыктай берген тава-
рылгада түңнелдиг эмнээшкнни
кайы хире үе дургузунда чорудуп
болуру?

а. Баштайгы 24 шакта;

б. Бир ай дургузунда;

в. Баштайгы 3 шакта.

4. Аарыг берген кижини каяа
эмнээр?

а. Эмнелгеге;

б. Бажыңыга;

в. Поликлиникага.

5. Чартыктаан соонда база
катап чартыктай берип болур бе?

а. Ийе;

б. Чок.

Чечена БУЛЫТОВА.

ТЫЫШКЫН

ӨШПЕС ОДУҢ ОРАНЫНДА АРТЫП КАЛДЫ

тарым ачазы дириг чораан
ам 75 харлаар. Эдер-оол
иевич Ондар 1942 чылдың ок-
20-де Чөөн-Хемчик кожуунун
аканга, Хараган деп черге, арат
еге төрүттүнген. Өг-бүлениң
аар олгу. Угу төөгүзүн алыр-
гамчыктыг салым-чаяанныг
арның база бир салгалы.

Шаравии Барымаевич Ондар,
Р-ниң алдарлыг малчыны, Кы-
денниң эдилекчизи. Чадаананың
жуургайындан ырак эвесте Чөөн-
жуунун «Искра» колхозка, амгы
аак суурга дыка үр чылдарда
п, эмгежок ажы-төлүн азырап,
ораан. Ол аалдарга үргүлчү
дентилер, чогаалчылар, радио
ылары кээр турган. Ажылы амыр
ыштыг дээрзин оң орден, ме-
бадыткаар. Барымаевичини
г Күш-ажылдың маадыры атче
дээрге, боду ойталаан, өске эш-
риңер дээн.

Бичи-Уруг Кара-Ламаевна Он-
дыр ие», ол он бир ажы-төлүн бо-
изидип өстүрген. Бо өг-бүлениң
луптузу угаангыр-сагынгыр, эки
жыл-ишке кежээ, эртем-билиг-
ер болган. Оларның аразында
а башкызы, бухгалтер-эконо-
ровед, садыгжы, почта эргелек-
чик, медсестра, библиограф,
ызаңчы, малчын-даа киж бар,
чонунуң мурнунга ак сеткилдиг
нар.

Чедип алгаш, хой кадарар. Ол-ла ынчап
чорааш, Тыртый-оол башкы даайының
база бир даайы Эник-оолдун эккеп бер-
гени математика номунда бодалгалары
дөгөрезин чайны өттүр бодаар турган.
Оон школага 5-7 минута четпейн, шупту
саннарны бодап кааптар.

Ол думаларын арыг-силиге өөредип,
хеп-сынын чул, боттарын хемге чундуруп,
эжиндирер. «Акыларым, думаларым
шупту шолла аттыг турган, бирде чап-
тай-даа бээр бис, чамдыкта каттыржып,
кочулажып-даа турар бис» деп чугаа-
лаар киж. Кажан школаже өөренир үези
кээрге, Эдер-оолду угбазы Оржуңмааның
бажыңыга бичи када тургузуп каан. Ача-
зы фанера чемоданның иштинге хевин,
номнарын сүп берген. Ол өгте 3 класска
чедир турган, оон удаваанда интернатка
чурттай берген. Оржуңмаа угбайның ийис
оолдары Маадыр биле Шаалы Эдер акызы
школаже чоруптарга, албан оон чемода-
нын кагып тургаш үжээр, көөрге, ному,
кыдыраажы, карандаш, ручкасы, шупту
хеви эмгелиг, дыка арыг, орук-даа эвес,
кыс уруглардан артык боор. Ол угбазы
оолдарын кончуп, «Көрүңер, акыңар эки
өөренир, хамык ном-дептери арыг, бүгү
чүвези эмгелиг» — деп чугаалаар турган.

Эдер школаны эш-өөрү-биле эки
доосканнар. Чайын оон буттары аарыг
бээрге, ада-иези кайнаар-даа барбас сен
деп доктаадып турда-ла, дээди өөредилге
черинче дужаап кирер изиг күзели-биле
Кызыл хоорайже чорупкан. Ол Москваның
Г.В. Плеханов аттыг улус ажил-агайының
институдунче чедишкнниг дужаап кирип
алган. Аалынче чанып келгеш, белеткенип
эглээ. Чоруур акша херек болгай. Ча-
даанада даайы Эник-оол Кара-Ламаевич
колхозтан акша чугаалашкаш, Эдерни
үдеп каан. Студентилеп чоруурда, кирза
сапогтуг, фуфайка, хөйленер турган мен
дээр киж. Москвага келгеш, 2 ай эмнет-
кен соонда, буттары кадык апарган, хол
бөмбүү, спорт дээш, өске-даа чүүлдерни
кылып четтигип турган. «Баштай мени
каңгыс курсчуларым эскербес турган, оон
конспектилерим дилээр, ону хунаажып-

Нина Александровна, Эдер-оол
Шаравиевич Ондарлар.

даа турарлар» деп чугаалаар. Студент
кижиге стипендия чедишпес, аалындан
черле акша дилевес, боду өөренимшаан
ажылдап турган. «Мособувь», «Детский
мир» универмагына, фабрика, завод-
ка-даа ажилдап турган. Бир катап эки
ажылдааны дээш, ол Подмоскovieде дыш-
танылга бажыңы баар халас путевка-биле
шаңнаттырган. Ажилдаар дээш, чамдыкта
Чадаанаже чайын келбейн баар турган.

Институтту доозуп турда, шеригже
кыйгырткан, аңаа чажыт ракета кеззэнге
барган. Бир катап Узбекистандан келген
Рустам-биле столоваяга дежурныйлап
тургаш, 150 г сливки үзү чипкеш, чүрек
дүргөдөп, кузуп-даа турганнар. Шериг
соонда ол эжи-биле дыка үр харылзажып
турган.

1964 чылда Плеханов аттыг институтту
чедишкнниг дооскаш, «бухгалтер-эко-
номист» деп мергежилди чедип алган.
1965 чылдан Кызылдың кооператив-
профессионал техникумунга башкылап
ажылдаан. Ынчан совет садыг, кооперация
ийи аңгы турган. Ол эртемнерниң очул-
газын кылып, Москвадан келген саң-хөө
талазы-биле дептерлерни бодап, санап,
сургуулдарын ынчаар өөредип турган.

Эдер-оол Шаравиевич республиканың
төлөптг дээн кадрларын специалистер
кылдыр белеткеп үндүргөн. Саян артынче
өөренип чораан сургуулдары бедик мер-
гежилдиг бухгалтер-экономистер болгу-
лаан. Оларның-биле харылзаазын черле

үспейн аралажып, сүмележи чорааннар.
Хөй-ниити ажылынга, партия, совет орган-
нарынга база бир кол киж бооп, ак сет-
килдиг, шынчы, ажылынга бердинген мөзү-
шынарын көргүзүп чораан. Ниитизи-биле
15 чыл башкы ажылынга ажилдааш, база
бир дээди эртемни чедип ап, Москваның
кооператив институтун доозуп алган.

1979 чылда Тыва профэвилелдерниң
область чөвүлелиниң даргазы Тамара
Чаш-ооловна Норбу чалаарга, Эдер-оол
Шаравиевич аңаа 1989 чылга чедир
начальник болуп ажилдаан. 1989-2008
чылдарда профэвилелдерниң коопера-
ция ажилдакчыларының профэвилел
комитетиниң даргазы. Ол-ла ажылынга 3
катап соңгуттурган.

Республикада сурагылы «Орлёнок»
дыштанылга лагеринче улуг күштү үндүрүп
ажылдап чораан. Бодун улуг албан-ду-
жаалдарже депшидерин билбес, чүгле
өскелерни бодаар киж. Күш-ажылдың
хоочуну, «Тыва Республиканың алдарлыг
ажылдакчызы» деп аттыг, Тыва Респуб-
ликаның-даа, Россияның-даа хүндүлөп
бижиктери эңмежок.

Ачазы уруглары Чечек, Салбакка
дыка ынак, ха-дунмазынга, оларның ажы-
төлдөринге олар өөренип, студентилеп
чорда, аажок дузалажып чораан. Ийи кызы
дээди эртемниг, кайызы-даа ам Москвада,
Чечек — психолог, Салбак монополияга
удур федералдыг албанда ажилдап турар.
Уйнуу Эдера ам 10 класста, бир уйнуу
Тамерлан — Москвада студент.

Эдер-оол Шаравиевичини улус дыка
хүндүлээр чораан, ховар эки киж дээр.
Ынчан кожаларывыс Екатерина Дүктүг-
ооловна Танова, Алексей Чараш-оол, Та-
лина Самсоновна Чунарева биске аажок-
тар, эрес-кежээ аныяктар дээш мактаар
турдулар. Оон сургуулдары Шаравиевич
башкывыс бисти учет-отчет кылырынга
дыка-ла эки өөредип каан деп амга чедир
сактып чугаалап чоруурлар.

Ай, хүн, чер, суундан
Арай эрте адырылдың.

«Адың бажы хоя берди», ынчалза-даа
Буурул Тыва оранында улузуңга

Буяныңны арттырганың утпайн чор бис.

Нина ОНДАР,

РФ-тиң кадык камгалалының тер-
гини, ТР-ниң алдарлыг эмчизи.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ КОМПЛЕКИЗИНДЕ

бичи оолдар, уругларны өөредир-биле тыва хүреш, сумо бөлүүнге хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница. Эртеңги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер. Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00 шакка чедер.

База чиигелде кылдыр 8 катап бассейнге халас эштир. Тренер-башкы: Баткар Баасан Андреевич — Тыва Республиканың Начын мөгези, сумога спорт мастери, оолдар аразында Европа чемпиону, сумога бичи оолдар аразында Делегей чергелиг чемпион, аныяктар аразында 3 дакпыр Наадым чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Ол ышкаш бичи оолдар, уругларны бассейнге эштип өөредир бөлүкчө база хүлээп ап турар. Бир айда өртээ 2400 рубль (12 катап баар).

Кичээл шактары:

9.00-10.00 — 11 хардан өрү.

10.00-11.00 — 7-10 хар.

14.00-15.00 — 7-10 хар.

15.00-16.00 — 10-12 хар.

16.00-17.00 — 13 хардан өрү.

18.00-19.00 — школа назыны четпээн 5-6 хар.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: вторник, четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — улуг-хүн санында халас эштир.

Тренер-башкы: Донгак Сайын-Белек Алдын-оолович.

Бодунга ап алыры-биле:

1. Эмчи справказы (дерматолог, я/лист, педиатр).

2. Сугга эш-тир хеп, бөрт, карак шили, чунар-бажыңга ажыглаар херекселдер.

Харылзажыр

телефону: 2-16-16.

Информационное сообщение о проведении аукциона по заключению договора аренды земельного участка из категории земель — населенных пунктов

Администрация Чаа-Хольского кожууна на основании постановления «О проведении открытого аукциона на право заключения договора аренды земельного участка» № 323 от «23» октября 2017 года извещает о проведении открытого аукциона.

Аукцион состоится 27 ноября 2017 года в 15:00 ч. в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина 8, на 2 этаже в зале заседаний.

— предмет аукциона: заключение договора аренды земельного участка.

Лот №1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина дом 32, общей площадью 1400,0 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101027:231, разрешенное использование — для индивидуального жилищного строительства, категория земли — земли населенных пунктов.

Начальная цена — 3300 р. Размер задатка — 660 р., шаг аукциона — 165 р.

По лоту №1 ограничений и обременений в использовании земельного участка нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по

рабочим дням с 26 октября 2017 г. по 24 ноября 2017 г. в отделе по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина д. 8, с 9:00 ч. до 18:00 ч.

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов до 18:00 ч. 24 ноября 2017 года.

Для участия в аукционе претендент должен предоставить одновременно:

1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;

2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);

3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;

4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;

5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.tyva.ru/> и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru

Чагыдылга-2018 чоруп тур

«ШЫН» — ТӨӨГҮЛҮГ СОЛУН

«Шын» солуннун 2018 чылда чагыдылгазы Тываның бүгү почта салбырларында бо хүннерде чоруп турар. Ынчангаш «Шынны» үезинде чагыдып алырынче республиканың ырак-чоок булуңнарында чурттап турар хүндүлүг чонувусту, бижикчилеривисти, номчукчуларывысты кыйгырдывыс!

«ШЫН» СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫНЫҢ ӨРТЭЭ

Почта таварыштыр хуу кижилерге:

Чартык чылда — 1001 рубль 64 көпеек.

Кварталда — 500 рубль 82 көпеек.

1 айда — 166 рубль 94 көпеек.

Почта таварыштыр организацияларга:

Чартык чылда — 1061 рубль 64 көпеек.

Кварталда — 530 рубль 82 көпеек.

1 айда — 176 рубль 94 көпеек.

РЕДАКЦИЯДАН БОТТАРЫ КЭЭП АЛЫР КЫЛДЫР ЧАГЫДАР БОЛЗА

хуу кижилерге:

Чартык чылда — 576 рубль 00 көпеек.

Кварталда — 288 рубль 00 көпеек.

1 айда — 96 рубль 00 көпеек.

организацияларга:

Чартык чылда — 720 рубль 00 көпеек.

Кварталда — 360 рубль 00 көпеек.

1 айда — 120 рубль 00 көпеек.

Хүндүлүг чонувус! «Шын» солунну үезинде чагыдып номчуңар!

солуннун сайтызы: shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 12345 экз. Үндүрүлгениң тиражи: 3

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб. 29-32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнун оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар
Д.С. Монгуш — 2-17-91.

Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69; тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, Н.К. Санчай-оол,
А.А. Лагзы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.Ондар),
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян),
Социал айтырылгар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Култура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол),
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак),
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Республика
талазы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүрткөөн.
Херекчилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-
00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлат-
(Кызыл, Шетинюк болгаш Краченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарны
торларының бодалдары редакцияның түрүктү
дүүлешин барып болур. Айыттыганы сананы
өске-даа фактылары, дынчадылары дээр
боттары харылаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш катап үнөр.
Хемчээли 3 парлаар ама.
Номерни парлаггаже дузагааны:
график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00
Солун келбейн барганда 3-14-94 телефоны дээр

ЫНАК ЭЖИМ ЧЫТТАП КААР МЕН

Аныяк чаш он сес харлыг назынымда

Сеңээ душтум ынакшылым, Маадыр эжим.

Арыг чараш сээң үнүң чүрээмейге чула дөгдү.

Сээң эжиң болуксадым, Маадыр эжим...

Чараш ырың он тос харлаан хүнүм-биле

Чүрээмге дээп эргелетти.

«Чүгле сеңээ ынак мен» деп,

Чүрээң ынчан ажыткан сен!

Чаагай каша эртенниң-не хайындырып,

Аажок мени чемгерер сен, ынак эжим.

Чуртталганың бергелерин кады эртип,

Ажы-төлдүг болдуус-даа, Маадыр эжим.

Оолдарың азыраар дээш кызып келдиң,

Оожум чаңың онзазынып, ооргаланып,

Өскелерге үргүлчү-ле дуза кадар эки чаңың.

Өөренип-ле, эскерип-ле чор мен, Маадыр.

Дөртөн беш чыл Кызылда бис чурттап чор бис.

База катап ынакшылым ырлап ор мен...

Даарта база сени чаптап, оттуп кээр мен,

База катап ынак эжим чыттап каар мен.

1972 чылдың октябрь 14-те кудавыс эрттирген бис. Сактып келиримге, сагыш-сеткилимге чиик, чырык апаа иштинде мээң ак платеем ам-даа кадагалаттынып чыда бот-боттарывыска ынак, хүндүлежир бис. Ынакшылы 45 чыл шыңчы болуп чор бис. Ынчангаш бо шүлүүм чурттаан эжим Маадырга тураскааттым.

Наталья Мон

ЧИТКЕНИН БАРЫМДААЛААШ...

Кызыл кожууннун Черби сумузунун адынга ты таңманың читкенин барымдаалааш, күш чок деп

УАЗ автомашинага
артык кезектерни сад
база ЧАГЫДЫП ап болу

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өрт.
Новосибирск хоорайны болур.
10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет — 44-ФЗ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажылдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2) тел. 8-913-358-08-88.

ХЕВИСТЕР ЧУП ТУРА

чедирилгелиг

ПЕНСИОНЕРЛЕРГЕ ЧИИГЕЛДЕ — 10 Х

Харылзажыр телефону: 8-923-545-408

АДРЕЗИВИС: Кызыл хоорай, Магистральный кудумчузу, бажың 28. ЧИИГЕЛДЕ сентябрь 1-ден декабрь 31-ге чедер.

ООО «Магистральная». ОГРН 1161719

Вашу рекламу прочтет вся Тува

на страницах газеты «ШЫН».

«ШЫН» — газета, которая распространяется по всей территории

республики. Т: 2-18-10.